

Méliusz városa

Debrecen — különös értelme, jelentése van a névnek. Olyan sajátos fogalmi tartalma, amilyen talán egyetlen magyar városnak sem. Sokkal több, mint pusztá helynév. A kollektív tudatban egész képzetstort asszociál: a kálvinista Róma, debreceni civis már közhellyé vált, de igen mélyen és igazán karakterisztikus jegyeit. S ha a modern kapitalizmus Budapest-tömjénezése el is fátyolozta egy időre a magyar élet jellegzetes színeit, a mult annál tisztábban vallja, hogy igen is volt és bizonyos értelemben még ma is van külön debreceni szellemiség. Még pedig nem abban a sablonos vonatkozásban, hogy minden valamirevaló városnak van táj és hagyomány által alakított egyénisége. Ez nálunk, ahol a városiasság késő fejlemény, alig jelent többet helyi érvényességű couleur local-nál. Debrecen azonban a sors súllyal vetette a magyar élet serpenyőjébe. Nincs még egy magyar vidéki város, amely éppen a maga egyéniségével az egyetemes magyar szellemi fejlődés szemszögéből oly gazdag kisugárzási fókusz lett volna, mint Debrecen.

Pedig mint város nem is a legrégibbek közül való. Valahol a renaissance hajnalán tűnik elő az ismeretlenségből. A Váradi Regestrum még „villa“-ként emlegeti. Károly Róbert idejében már a vármegyékre szóló Dózsa-uradalmak központja, sőt rövid ideig (1318—1322) még az erdélyi vajdaságnak is székhelye. Debrecen jövődő gazdasági és kereskedelmi nagyságának alapját a Dózsák vetik meg. Mindent elkövetnek — jól felfogott egyéni hasznuk duzzasztása miatt is, — hogy Debrecen anyagi megerősödését támogassák. A családi fészek megyegyűlések színtere lesz, a vajdai, majd nádori udvarban megforduló rengeteg ember pedig hírért viszi a falunak, mely Nagy Lajos uralkodása végén már privilegizált „várossá“ igényesedik. Zsigmond kísérlete nem sikerül: az oklevélben megadott szabad királyi rang feltételeit Debrecen nem teljesítheti. Kőfalkerítéshez sem a pénzt, sem a követ nem tudja előteremteni. (A török időkben ennek a védtelenségének köszönhetette szerencsését.) Zsigmond pedig pénzzavarában zálogba tette ezt az ígértes mezővárost. Így vándorolt sorjában Brankovics Györgytől a Hunyadiak kezébe, innen a Zápolyák, enyingi Törökök és végül az erdélyi fejedelmek birtokába. Zsigmond által adományozott kiváltságai a földesúri jogkör nyomása alatt szétmorzsolódtak. Emlékük csak a

budai jog nem kizárólagos, de több oldalról bizonyítható gyakorlati alkalmazásában maradt fenn.

És Debrecen gazdasági fejlődése mégis felfelé ívelt. Jó oka volt ennek. Debrecen mindenekelőtt állattenyésztő település volt és nem földművelő. Ez egyfelől alapul szolgált a város iparosodásának és megszabta ipari termelésének milyenségét. Természetes, hogy a helyi adottságok folytán az állati anyagok feldolgozásával foglalkozó iparágak (hentesek, nyergesek, szíjgyártók, csizmadiák, cipészek, szappanosok, faggyúfeldolgozók, fésűsök, csontgombkészítők, szűcsök, süvegesek, gubacsapók, gombkötők) virágoztak fel legszélesebb körben. Másrészt kereskedelmi nagyságának az állatkereskedelem volt az útegyengetője. Így biztosította Debrecen ipari és kereskedelmi szerepe a polgárság vagyonosodását, még a földesurak joghatósága alatt is, mert hiszen a földesúr jövedelme egyenes arányban nőtt a város forgalmával, kereskedő és iparos társadalmának vagyoni emelkedésével. Birtokos urai szipolyozásától tehát kevesebbet kellett szenvednie, mint az Alföld más hasonló nagyságú, de főleg földművelő telepének. Sőt meglévő kiváltságait még bővíteni igyekeztek. A XV. században megszorodó vásáros napjai már élénk kereskedelmi életéről tanuskodnak. Emellett szól, hogy 1477-ben, amikor Mátyás király elveszi Nagyváradtól a tranzító-forgalom számára fenntartott áruberaktározás jogát, Debrecen elég jelentékenynek és alkalmasnak találja arra, hogy ugyanezt a jogot erre a városra ruházza. Ettől kezdve a Fekete-tengertől Havasalföldön, Erdélyen Boroszló és Lengyelország felé, Oroszországból, Bécs és Olaszország felé Debrecenen keresztül visz a karavánok útja. Fél század alatt hirtelen áradással megnő a jelentősége. A mohácsi katasztrófa idején már az ország leggazdagabb városa. 1536-ban, amikor még török nem járt ezen a tájon, egy Biró Gáspár nevű polgárnak egyedül 10.000 eladó ökre volt.¹ A XVI század a debreceni tőzsérdinasztiák bölcsője. A török nem apasztotta el a város éltető erét, a kereskedelmet. Ez a város az ország elesettségét is a saját javára tudta fordítani és gazdasági erejével a magyar kultúrát szolgálta, a magyar kézen maradt Tiszavidék művelődési központjává magasodott.

A háromfelé szakadt birodalomban nincs többé országos központ. Nincsenek tudományt, művészetet pártoló nemzeti királyok és gazdag mecénás főpapok. A zárt klerikus műveltség megbomlik, laicizálódik. Helyet ad egy demokratikusabb művelődési formának. A humanizmus elveszti klasszicitását, feloldódik a reformáció életszemléletében. Kilép az exkluzív arisztokrata társaságból, alászáll a polgári rétegekhez: népszerűsödik. Az eddigi zártságot szétszóródás váltja fel. A kolostorok elnéptelenednek, a külföldön székelő királyi udvar ritkán fogad be magyar humanistát, a nemzeti álmokat hajszolók magukra maradnak. A reformációval elsza-

¹ Szamota: Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten 1054—1717 545 1.

porodó prédikátorok és iskolamesterek, ez a kialakuló új rend, szétfeszíti a tudás régi kereteit. Új, szélesebb működési teret keres. Vagyontalanságában hová, kihez forduljon? A befogadó réteg, melyhez a gazdasági és szociális viszonyok folytán az exisztenciája is kötve van, az oligarchia és a városok polgársága. Ez az egyetlen mód, hogy a hangja eljusson és maradandó hatással legyen az iparos, kereskedő és földműves osztályokra. A renaissance kor mecénástisztét a világi főurak és tehetős városi polgárság öröklj. A könyvnyomtatással pedig a szegényebb sorsú literátorok egy-egy írásának nyilvánosságához való jogát egészen Csokonaiig általában ez a mecénás-rendszer szabja meg. A kultúra munkásai így kényszerülnek szétszóródásra a városokban és a főúri birtokokon a Drávától egészen Brassóig nyúló félkörben. Központ, ahonnan a vallási és ami ezzel egyet jelent, kultúrális reformtörekvéseket országosan irányíthatnák, nem alakul. Megakadályozza az országtest szétszaggatottsága, a vallási üldözés és a folytonos háborúk. A Mohács utáni kor szellemi képét csakis mozaikszerűleg építhetjük ki magunk előtt. Legapróbb részleteit a főúri birtokokon létesülő kultúrális tűzhelyek, városi központok alkotják. Ezek felett egy-egy vidéknek, mint nagyobb egységnek, vallási-művelődési szervezkedése figyelhető meg. Súlyyal esik a latba továbbá a politikai hovatartozóság is: vajjon Habsburg országrészről vagy a fejedelemségről vagy a hódoltságról van-e szó. A szervezkedést vidékenként a belső kényszer hozza létre, gyakran táji keretek között, máskor nemzetiségi alapon, de mindig a hitközösség jegyében. Ilyen nemzetiségi szervezkedés volt a barcasági lutheránus egyház, majd a szász egyetem és többé-kevésbbé a felvidéki bányavárosok és a szepesi városok hasonló irányú törekvése. Határozottan táji vonatkozású az egervölgyi gyülekezet mozgalma és ilyennek tekinthető a Tiszántúl meginduló szervező munka. Ime ebben a korban jelentkezik nálunk először egy kultúrális-regionális tagozottság. És éppen az adott viszonyok között vált lehetővé, hogy egyetlen város, mint Debrecen, a maga kedvező gazdasági helyzetében öncélú politikát űzzön és alapját vesse egy sajátos debreceni szellemiségnek.

Néhány éves megszakításokat nem számítva, Debrecen 165 évig tartozott az erdélyi fejedelemséghez. Határszéli város volt a királyi Magyarország, Erdély és a hódoltsági terület összeszőgelésénél. A XVI. század utolsó negyedéig az enyingi Török-család birtoka. A hagyomány szerint Török Bálint hozta az első lutheránus papot Debrecenbe 1536-ban. Alig másfél évtized alatt a város polgársága a tanáccsal az élén már az új hit követője. 1552-ben megszűnik itt a katolikus egyház. A reformációnak ez a hirtelen gyökerverése a városi lakosságnál különösen érthető: a polgári önkormányzathoz szokott réteg új szabadságot szerez, az egyházi önkormányzatot. A másfél évtized alatt egymást gyorsan váltó prédikátorokban természetesen inkább csak a reformatori vágy volt közös, mint az elvi hűség. 1543-tól, Dévai Bíró Mátyás működése ide-

jén, a debreceniek már elkanyarodnak a lutheranizmustól. Ez a forrongás, ingadozás ott kísért, míg Méliusz határozottsága és szuggesztív ereje állandóságot nem teremt. Megvoltak hozzá az anyagi lehetőségei. 1561-től rendelkezésére állt a debreceni nyomda, ahol egymásután jelenhettek meg a munkái, akár a városi tanács vagy Mágóchy Gáspár, Némethi Ferenc, Massay Eulália, Patócsy Zsófia és mások hőkezűségéből.

Méliusz jelenti nálunk — a szász egyetem Luther-hűségét figyelmen kívül hagyva, mely különben is a „nemzeti egyház“ megbonthatatlan fellegrárába zárkozott — az első szilárd pontot a válási újítások századában. Körülötte még erjed alakul és egyre szélsőségesebb formák felé sodródik a reformáció, amikor ő már a sokféleségben az egységet keresi, a biztos talajt, ahol ő és a nyáj megvetheti a lábát. Megáll azon a síkon, ahol a hit még hit marad és nem téved a filozófia világába. Igazságkeresés közben, a Dunántúlról elszármazott jobbágy sarj, önmagán keresztül ösztönösen megérzi, hogy a magyar nem filozófus fő. És ha valamelyik, hát az alföldi kiváltképpen nem. Talán helyes érzéssel választott akkor, midőn a helvét irányú reformációhoz csatlakozott, melynek intellektuális jellegét Troeltsch ugyan kiemeli, de kénytelen hangsúlyozni, hogy lényegében „unphilosophisch“.² Hogy Méliusz a lutheri újításoknál tovább jut, annak érzelmi oka is van: a német vallás iránti ellen-szenv. De nem esküszik Kálvinra sem. Az ő vallása nem kálvinizmus, bár kétségtelen, hogy közel áll hozzá. Önálló tanrendszert nem alakít ki, de minden lényeges kérdésben dogmatikus határozottsággal rögzíti le nézeteit. Prédikációiban újra meg újra elismétli, vitairataiban körömszakadtig védi a maga igazát, parancsoló hangon ellenmondást nem tűrően. Ezt az állhatatosságot, hithűséget, kitar-tást beleszuggeralja hallgatóságába, olvasóiba, rákényszeríti „halló város“-ára — amint ő Debrecen-t becézi. Gyermekkorában szakadt ide a Dunántúlról. A tájtól, az alföldi milieutól nem tud többé szabadulni. Az ő megingathatatlan, állhatatos természete belemerevedik az egysíkú tájba és vele merevedik a reformáció is Debrecenben és az Alföldön. Így fonódik össze Méliusz neve az általa hirdetett vallással, amint ez Monoszlai András apollógiájából is kitűnik, mikor azt írja a reformátusok ellen: „A ti egyházatok nem Istené, hanem Péter bírőé.“³ A Válaszúti Komédia Méliuszt pápának nevezi,⁴ ugyanezzel a szóval inti őt le János Zsigmond, midőn kijelenti, hogy az ő birodalmában ne pápálkodjék.⁵ Ez a jelző világosan mutatja, hogy Méliuszban a kortársak is a merevítőt látták, aki minden további újítástól elzárkodik és valami állandó, valami

² Troeltsch: Soziallehren. Ges. II. 619. 1.

³ Monoszlai: A közönséges keresztény hit ágazatainak ... oltalma. Nagyszombat, 1588. 19. 1.

⁴ Alszegehy: Magyar drámai emlékek. 104. 1.

⁵ Kanyaró Ferenc: Protestáns vitairatok Méliusz idejéből. Magy. Könyvszemle, 1896. évf.

változatlanban való megmaradásra vágyik. Természetes, hogy a Választói Komédia Péter pápájának székhelye Debrecen. Nem szorul bővebb fejtegetésre, hogy Debrecennek Rómával való összekapcsolása ugyanazt fejezi ki, mint a Méliusz — pápa párhuzam. Így forrott össze Méliusz működésének helye, a város, melyben szelleme tovább élt a nagy megmerevítő nevével és hitével.⁶

Ugyanakkor, midőn az erdélyi fejedelemség alföldi részeiben a reformáció Méliusz hatására megmerevedik, a fejedelemség belsejében a hitújítás új állomásokat fut be és megostromolja a Méliusz emelte bástyákat. Az unitarizmus a Szamos és a Maros völgyén tör az Alföldre. Egry Lukács és Arany Tamás személyében még Debrecenbe is bemerészkedik. Méliusz erős kézzel veri vissza a támadást és az Alföld északi felében megállítja az unitarizmus terjedését. Elsőnek figyelmezteti János Zsigmondot, hogy ne tűrje maga körül a tévtanítókat, mert tanításuk a keresztény hittel egyáltalában nem fér össze.⁷ Az „unphilosophisch“ kálvinizmust zavarba ejti az unitarizmus filozófiai alapon induló támadása. Dávid Ferenc és Blandrata okoskodásaiban csírájában már fellelhető a felvilágosodás elméleti-filozófikus gondolkodása. Méliusz a „hit“ álláspontjáról nem tehetett mást, minthogy nyersen szembehelyezkedett az unitarizmussal. És részleges vereségeket nem számítva, az alföldi részeken győzte a harcot.

Ez volt az első szellemi összeütközés Debrecen, illetőleg az Alföld és a tulajdonképpen Erdély, az egy államba zárt két különböző táj, két különböző szellemiség között. Az egyik oldalon az állandóságot parancsoló, merevítő Méliusz, a magyar jobbágyivadék, a másik oldalon a kereső, soha meg nem nyugvó, fausti Dávid Ferenc, az elmagyarosodott erdélyi szász varga-fiú: ők szimbolizálják a XVI század Alföldjének és Erdélyének lelkületét. Az Alföld északi része a század második felének idején megállapodott, nagyjában egységesen református képet mutat. Ugyanekkor Erdély a herézisek fészke. A meglévő református és evangélikus felekezetek mellett, az unitáriusok, újrakeresztelők, zsidózók szektája ekkor alakul. Ebben a nagy vallási konglomerátumban csak a század végére tisztul ki a helyzet. János Zsigmond, Erdély unitárius fejedelmének és Dávid Ferencnek halála után, az egyetlen komoly ellenfél, az unitarizmus erejét veszti. Az alföldi tájakon jól megszervezett református egyház támogatásával a Királyhágón-túli országrészben is erős kálvinista többség ver gyökeret. Így hat ki Méliusz, illetőleg — szellemének továbbbápolója — Debrecen merevítő tendenciája a történelmi Erdély területére.

⁶ Révész Imre: A „kálvinista Róma“ (Theologiai Szemle, Debrecen, 1933—34. évf.) c. kitűnő tanulmányában a Választói Komédiával kapcsolatban kimutatta hogy a „kálvinista Róma“ kifejezés, ha még ebben a formájában nem is, de lényegében már a Komédiából kiolvasható.

⁷ Bod Péter: Hist. Hung. Ecclesiastica. Leyden. 1788. I. 339. l.

A három ország határainak találkozásánál fekvő gazdag, de védtelen Debrecen exponált helyzetében, bármennyit szenvedett is a török, magyar és német hadaktól, ügyes taktikázással a legsúlyosabb csapásoktól sikerült megoltalmazni a várost. Csakis így válhatott már oly korán és maradandóan a református egyház Rómájává. Ha erősített hely lett volna a három különböző érdekerület ütközőpontjában, ma talán romjai lennének csak. De éppen ez a védtelen helyzete kényszerítette a város vezetését és a polgárságot, hogy külön „debreceni politikát” űzzenek. A város kereskedő és iparos társadalma nem volt katonáskodó nép. Harcost még a fejedelem is ritkán követelt tőlük. Debrecen fegyvere a gazdagsága volt. Politikailag Erdélyhez tartozott, de adót fizetett nemcsak a fejedelemnek, hanem a töröknek is. Oltalomlevele volt a szultántól, kiváltságait pedig mind a fejedelmekkel, mind a Habsburg királyokkal igyekezett megerősíttetni. Háborús időkben Debrecen sem kerülhette el, hogy az átvonuló hadak táborra ne változtassák a város képét. De a végpusztulást mindig sikerült elhárítania a tanácsnak, akik idején elébementek a török, német vagy magyar sereg vezérének, hogy kíméletért könyörögjenek és gazdag ajándékokkal halmozzák el a vezetőket. Mennyire közismert volt Debrecennek ez a százados szokása, jellemző erre nézve, hogy 1658-ban II. Rákóczi György a török ellen nála védelmet kereső debreceni bírákhoz e szavakkal fordult: „Hanem híveim, jó bírák, uraim! eleitől fogva még az atyáitok is Debrecent nem fegyverrel, hanem főhajtással, adománnyal oltalmazták, ti is azt tegyétek”⁸ Gyakran súlyos sarc volt a város épségben maradásának ára, melyet a tanács néha nem éppen gyöngéd eszközökkel, de mégis kisajtolta a polgárságból. Debrecen minden egyes alkalommal, ha kellett, évente többször is, valósággal megvásárolta a maga békességét. Nem ok nélkül volt hát a város 1600 előtti címerébe vésve ez a jelmondat: „Mint bárány, megnémul az öt nyírók előtt.” (Ezsaiás, LIII. 7.)

Ilyen mindenkinek elegettevő politikai magatartás mellett vált csak lehetővé, hogy az annyira veszélyeztetett Debrecen, a török időkben mindvégig megtartotta kálvinista vezetőszeropét. Ezzel természetesen messze került attól, hogy az akkortájt kialakuló öncélú erdélyi állameszme önzetlen harcra lehessen. Sőt, amint a tények mutatják, a „debreceni politika” egyidejűleg fejlődik ki az erdélyiség gondolatával. Debrecen számára — mint ahogy általában a hol Erdélyhez, hol Magyarországhoz tartozó alföldi részek számára is — fejedelemség nem jelent mást, mint védelmet, az egyre fenyegetőbb ellenreformációs áramlattal szemben. Ezért vonzódik hozzá, de az erdélyi gondolatától merőben idegen marad.

A török kiűzése után, a királysághoz visszakerült Debrecennek nemcsak kereskedelme hanyatlik erősen, hanem szellemi aktivitása is csökken. A reformáció kimerül. Helyette Európa másik végéből

⁸ Barta Boldizsár: Rövid krónika. Debrecen, 1666.

ekkor indul hódító útjára a felvilágosodás, melynek egykori magyarországi előharcosát, Dávid Ferencet, Méliusz gáncsolta el. A felvilágosult Kazinczynál a „debreceniség“, „kálvinistaság“ már egyet jelent a maradisággal. Méliusz itt veszti el a harcot. A konzervatív Debrecennek most már inkább politikai ellenzékiisége, polgári szabadság-szeretete kölcsönöz varázst. E színekkel teljesedik ki a Debrecenről alkotott kép, Magyarország egyik vezető városának szellemi arca.

Varjas Béla